Р69

Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

РОМАНОВА ОКСАНА ВОЛОДИМИРІВНА

УДК 159. 922. 6

ГЕНДЕРНІ ОСОБЛИВОСТІ СТАНОВЛЕННЯ «Я-КОНЦЕПЦІЇ» МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ

19.00.07 – педагогічна та вікова психологія

Автореферат
дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата психологічних наук

Київ – 2012

8617
НБ НПУ ім. М.П.Драгоманова

Дисертацією є рукопис.

Робота виконана в Кам'янець-Подільському національному університеті імені Івана Огієнка, Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України.

Науковий керівник: кандидат психологічних наук, доцент **Співак Любов Миколаївна,** Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Інститут соціології, психології та управління, докторант кафедри теоретичної та консультативної психології.

Офіційні опоненти: доктор психологічних наук, професор **Іванчук Марія Георгіївна,** Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича, професор кафедри педагогіки та методики початкової освіти;

кандидат психологічних наук, доцент **Томчук Сергій Михайлович,** Вінницький обласний інститут післядипломної освіти, доцент кафедри педагогіки та психології.

Захист відбудеться «17» жовтня 2012 року о 12.00 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради **Д 26. 053. 10** у Національному педагогічному університеті імені М.П. Драгоманова за адресою: 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

З дисертацією можна ознайомитися у бібліотеці Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, 01601, м. Київ-30, вул. Пирогова, 9.

Автореферат розісланий «14» вересня 2012 року.

Учений секретар спеціалізованої вченої ради — **Л.В. Долинська**

ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА РОБОТИ

Актуальність теми. Демократизація та гуманізація сучасної системи освіти призводять до необхідності її переходу від авторитарної до особистісно орієнтованої моделі, кінцевою метою якої виступає максимальне розкриття індивідуальних можливостей і самоактуалізація особистості кожного учасника навчально-виховного процесу. Досягнення цієї мети є неможливим без наявності високого рівня розвитку самосвідомості та сформованої позитивної «Я-концепції» особистості. У зв'язку з цим, виявлення специфіки становлення та пошуки ефективних шляхів і засобів формування «Я-концепції» у хлопчиків та дівчаток з врахуванням їх особливостей вже з перших днів участі в навчально-виховному процесі початкової школи є важливим завданням психологічної науки та педагогічної практики.

Проблема «Я-концепції» особистості залишається однією з найактуальніших у сучасній психологічній науці. Вченими розкрито такі аспекти цієї проблеми як: поняття та структура даного феномену (Р. Бернс, В. Джеймс, Е. Еріксон, Ч. Кулі, Дж. Мід, К. Роджерс, М. Розенберг, Т. Шибутані, З. Фройд, М.Й. Боришевський, І.С. Булах, І.С. Кон, С.Д. Максименко, А.А. Налчаджян, О.Т. Соколова, П.Р. Чамата, І.І. Чеснокова та ін.), «Я-концепція» як продукт самосвідомості (В. Джеймс, К. Роджерс, І.С. Кон, В.В. Столін та ін.), соціально-психологічні чинники (Р. Бернс, О.Є. Гуменюк, А.В. Петровський та ін.) і механізми формування (Ю.М. Орлов, О.Т. Соколова, І.І. Чеснокова та ін.). Вивченню особливостей становлення «Я-концепції» особистості на різних вікових етапах чи в певних умовах присвячено дослідження І.П. Андрійчук (формування позитивної «Я-концепції» у майбутніх практичних психологів під час їх професійної підготовки), О.М. Васильченко (етносоціальні уявлення у структурі «Я-концепції» університетської молоді), С.Б. Кузікової (корекція «Я-концепції» як умова подолання конфліктності в підлітковому віці), Л.П. Чепіги (розвиток «Я-концепції» підлітків у залежності від засобу організації їх учіння у початковій школі) та ін.

У молодшому шкільному віці увага науковців зосереджувалася на вивченні таких сторін «Я-концепції» особистості: окремих компонентів або складових (самооцінки – А.Д. Андрєєва, Т.Ю. Андрущенко, Л.І. Божович, А.В. Захарова, З.С. Карпенко, Г.І. Ліпкіна, Н.Г. Морозова, Т.І. Юфєрєва та ін., самоставлення – В.С. Мухіна та ін.; самоконтролю – М.Й. Боришевський; усвідомлення власної поведінки – Р.В. Павелків; образу «Я» у взаємозв'язку з самооцінкою та ціннісними орієнтаціями другокласників – К.О. Островська), умов і чинників (Л.В. Благонадьожина, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, А. Валлон, Л.В. Долинська, І.В. Дубровіна, О.О. Жигайло, М.Г. Іванчук, І.С. Кон, І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна, А.О. Реан, О.В. Скрипченко, Л.М. Співак, Т.М. Титаренко та ін.), механізмів (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган, В.С. Мухіна, Н.М. Пеньковська та ін.) її становлення. Однак гендерні особливості становлення «Я-концепції» молодших школярів не були предметом дослідження, тоді як у працях з вікової психології зазначено про значні відмінності у психічному розвитку дівчаток і хлопчиків.

Таким чином, проведений теоретичний аналіз стану вивчення проблеми «Я-концепції» особистості молодшого шкільного віку засвідчив не лише її неабияку соціальну значущість, а й недостатній рівень дослідження окремих теоретичних і

прикладних, зокрема гендерних аспектів цієї проблеми, що зумовило наш вибір теми дисертаційного дослідження: «Гендерні особливості становлення «Я-концепції» молодших школярів».

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Роботу виконано на кафедрі загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Тема дисертації затверджена Вченою радою Кам'янець-Подільського державного університету (протокол № 1 від 31 січня 2007 р.) і узгоджена Радою НАПН з координації наукових досліджень у галузі педагогіки та психології в Україні (протокол № 3 від 20 березня 2007 р.).

Мета дослідження: теоретично обґрунтувати та експериментально виявити гендерні особливості становлення «Я-концепції» учнів початкових класів; розробити та апробувати програму з формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку.

Завдання дослідження:

1. Визначити основні теоретичні та методичні підходи до вивчення проблеми «Я-концепції» молодших школярів у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці.

2. Експериментально виявити гендерні та динамічні особливості становлення «Я-концепції» учнів початкових класів.

3. Обґрунтувати психологічні та педагогічні умови формування «Я-концепції» у молодших школярів з урахуванням її гендерних особливостей.

4. Розробити та перевірити ефективність програми з формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку; сформулювати психолого-педагогічні рекомендації для вчителів початкових класів і батьків молодших школярів.

В основу дисертаційного дослідження покладено такі **припущення:**

1. Становлення «Я-концепції» молодших школярів вирізняється певними особливостями, які виявляються в асинхронному розвитку її структурних компонентів у хлопчиків і дівчаток одного віку.

2. Для формування компонентів і позитивного змісту «Я-концепції» в учнів початкових класів необхідно враховувати гендерні особливості її становлення за умови дотримання диференційованого підходу та оптимізації психологічних чинників (стосунки із значущими іншими) і механізмів становлення «Я-концепції» (рефлексія та самоконтроль) засобами використання системи розвивальних засобів впливу на самосвідомість дітей молодшого шкільного віку, підґрунтям яких є особистісно орієнтоване навчання та виховання.

Об'єкт дослідження: «Я-концепція» особистості в молодшому шкільному віці.

Предмет дослідження: гендерні особливості становлення «Я-концепції» учнів початкових класів.

Методи дослідження. Для розв'язання поставлених завдань згідно з визначеними метою, задачами і припущенням використовувався комплекс таких теоретичних, емпіричних і статистичних методів дослідження:

- теоретичний аналіз, класифікація і систематизація наукових джерел, порівняння й узагальнення результатів теоретичних і експериментальних досліджень (етап теоретичного дослідження);

- бесіда, контент-аналіз, тестування, констатувальний і формувальний експерименти (етап емпіричного дослідження).

На етапах проведення констатувального і контрольного експериментів використано такі психодіагностичні методики: самоопис; «Контрольний список прикметників»; «Символічні завдання на виявлення різних характеристик Я-образу» (для дослідження когнітивного компонента «Я-концепції»); опитувальник для визначення рівня загальної самооцінки Г.Н. Казанцевої; тест шкільної тривожності Філліпса; методика Т.В. Дембо-С.Я. Рубінштейн у модифікації Ю.О. Бабаян (для вивчення емоційно-оцінного компонента «Я-концепції»); психомалюнок «Неіснуюча тварина», тест «Завершення речень» (для дослідження поведінкового компонента «Я-концепції»); «Малюнок сім'ї», опитувальник батьківського ставлення Г.Я. Варги і В.В. Століна; тест С.Б. Борисенка «Незакінчені речення» у модифікації І.М. Коган (для вивчення психологічних чинників і механізмів «Я-концепції»).

Для обробки одержаних експериментальних даних застосовувалися методи математичної статистики: t-критерій Ст'юдента, χ^2 – критерій Пірсона.

Дослідження проводилося у три етапи (пошуковий, експериментальний і заключний) упродовж 2006 - 2011 рр.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що:

- *вперше* досліджено гендерні особливості становлення когнітивного, емоційно-оцінного і поведінкового компонентів «Я-концепції» учнів початкових класів; обґрунтовано психологічні (створення для дитини, як у школі, так і вдома сприятливого психологічного клімату, атмосфери психологічної підтримки, доброзичливості та комфорту; змістовне та адекватне оцінювання вчителями індивідуальних досягнень і результатів учіння кожного школяра; розвиток мотивації досягнення успіху в дітей як вчителями, так і їх батьками та ін.) і педагогічні (дотримання вчителями початкових класів провідних принципів особистісно орієнтованого навчання та виховання; врахування закономірностей психічного розвитку дітей молодшого шкільного віку в навчально-виховному процесі початкової школи та ін.) умови розвитку «Я-концепції» в учнів 1-4-х класів; виявлено психологічні чинники (стосунки дитини з вчителями початкових класів, батьками й ровесниками) і механізми (рефлексія та самоконтроль) формування «Я-концепції» в молодших школярів; обґрунтовано, розроблено та апробовано програму з формування «Я-концепції» у дітей молодшого шкільного віку з урахуванням їх гендерних особливостей на основі диференційованого підходу;
- *уточнено та поглиблено* знання про вікові особливості становлення «Я-концепції», її структурну та динамічну специфіку в молодших школярів;
- *набуло подальшого розвитку* знання про становлення самосвідомості дітей молодшого шкільного віку та сформованої «Я-концепції» особистості як провідного чинника самоактуалізації кожного учасника навчально-виховного процесу.

Практичне значення одержаних результатів. Матеріали дисертаційного дослідження можуть використовуватися: практичними психологами та вчителями початкових класів з метою формування «Я-концепції» в учнів молодшого шкільного віку з врахуванням її гендерних особливостей; викладачами вищих навчальних педагогічних закладів для поглиблення знань студентів про психічний та

особистісний розвиток учнів початкових класів, зокрема при вивченні теми «Розвиток молодшого школяра» (навчальна дисципліна «Вікова психологія»); викладачами спецкурсів для вчителів початкової школи.

Результати дисертаційного дослідження **впроваджено** у навчально-виховний процес Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка (довідка № 151 від 22. 12. 2011 р.), Хмельницької ЗОШ І-ІІІ ступенів № 14 (довідка № 423 від 04. 01. 2012 р.) та НВК № 4 м. Хмельницького, Хмельницької області (довідка № 936 від 22. 11. 2011 р.).

Особистий внесок здобувача у спільній із Л.М. Співак науковій статті «Проблема співвідношення між поняттями «Я-концепція» та «Я-образ» особистості» становить 50 %.

Апробація результатів дослідження. Основні положення і результати дослідження доповідалися та отримали схвалення на Міжнародній науково-практичній конференції «Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці» (Рівне, 2004), на ІІІ Міжнародній науково-практичній конференції «Актуальні проблеми психології особистості та міжособистісних взаємин» (Кам'янець-Подільський, 2011), на Всеукраїнській науково-практичній конференції «Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції» (Київ, 2011), на звітних наукових конференціях викладачів, докторантів, аспірантів і на засіданнях кафедри загальної та практичної психології Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Публікації. Провідні теоретичні положення і результати дослідження представлені у 11 наукових публікаціях, зокрема 4 наукових статтях у фахових виданнях, решта – матеріали конференцій.

Структура та обсяг дисертації. Дисертація складається з вступу, трьох розділів, висновків до розділів, висновків, списку використаних джерел (174 найменування, з яких 6 іноземними мовами) і 7 додатків. У роботі є 14 таблиць і 2 рисунки, які розміщено на 8 сторінках. Основний зміст роботи викладено на 180 сторінках, загальний обсяг дисертації – 221 сторінка.

ОСНОВНИЙ ЗМІСТ РОБОТИ

У **вступі** обґрунтовано актуальність теми, сформульовано мету, припущення та завдання дослідження, визначено об'єкт і предмет, розкрито наукову новизну та практичне значення одержаних результатів, представлено відомості щодо впровадження, особистий внесок здобувача й апробацію результатів дисертації, наведено дані про публікації, структуру і обсяг дисертації.

У першому розділі *«Теоретичні підходи до вивчення проблеми гендерних характеристик «Я-концепції» молодших школярів»* подано теоретичний аналіз основних концептуальних підходів до дослідження проблеми «Я-концепції» особистості у зарубіжній і вітчизняній психологічній науці, розкрито результати вивчення «Я-концепції» учнів початкових класів у наукових джерелах, представлено методичні підходи до експериментального дослідження гендерних особливостей «Я-концепції» молодших школярів.

У зарубіжній психологічній науці результати вивчення феномену «Я-концепція» особистості презентовано працями представників різних напрямів і

концепцій. Вперше емпіричне «Я» (Me) чи «Я-концепцію» у структурі самосвідомості виокремив В. Джеймс. До змісту «Я» він відніс матеріальне «Я», соціальне «Я» і духовне «Я». Теоретики символічного інтеракціонізму Ч. Кулі, Дж. Мід акцентували увагу на таких соціальних чинниках становлення «Я» як ситуації спілкування і взаємодії між людьми. Осмислення людиною власного «Я» тісно пов'язано з розумінням нею суспільства. Ч. Кулі обґрунтував теорію дзеркального «Я», згідно з положеннями якої основними компонентами «Я» виступають: «Я–яким–мене–бачать–інші» та «Я–яким–я–сам–себе–бачу». Зміст дзеркального «Я» складають уявлення людини про думки щодо неї з боку значущих інших (зокрема щодо її зовнішнього вигляду, якостей характеру, поведінки і т. ін.). У психоаналітичних теоріях сформульовано положення про свідоме та несвідоме в «Я»: усвідомлення чи неусвідомлення людиною різних сторін «Я» за допомогою структурних компонентів особистості – Ід, Его та Суперего (З. Фройд); ідентичність як критерій для процесу синтезу Его (Е. Еріксон). Інтеракціоніст Т. Шибутані відзначив, що кожний індивід вирізняється відносно стійкою неповторною «Я-концепцією», яка не залежить від окремих ситуацій і визначає лінію його поведінки. У руслі гуманістичного підходу К. Роджерс висунув положення про те, що «Я» (чи «Я-концепція») – це організований послідовний гештальт, що постійно знаходиться у процесі формування і перетворення та залежить водночас від зміни ситуацій. Інший представник гуманістичного підходу М. Розенберг виокремив бажане чи динамічне «Я», наявне «Я» і представляюче «Я». У Р. Бернса найважливішими є модальності «Я-реальне», «Я-ідеальне» та «Я-дзеркальне». За змістом компонентів Р. Бернс диференціював позитивну і негативну «Я-концепцію».

Російськими та українськими вченими розкриті такі аспекти проблеми «Я-концепції» особистості як: сутність і структура «Я-концепції» (І.С. Кон, А.А. Налчаджян, А.В. Петровський, О.Т. Соколова, В.В. Столін, І.І. Чеснокова та ін.); певні складові «Я-концепції» (реальне «Я» та ідеальне «Я» – Ю.М. Орлов; самооцінка і самоконтроль – М.Й. Боришевський, І.І. Чеснокова та ін.); психологічні чинники (І.С. Кон, О.Є. Гуменюк, А.В. Петровський, І.І. Чеснокова та ін.) і механізми (Ю.М. Орлов, О.Т. Соколова, І.І. Чеснокова та ін.) формування «Я-концепції».

Проведений теоретичний аналіз наукових джерел дозволив зробити такі висновки. «Я-концепція» – це досить стійка система різноманітних усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень особистості про себе у поєднанні з її емоційно-оцінним ставленням до цих уявлень, що виявляються у поведінці особистості. «Я-концепція» містить три компоненти: 1) когнітивний – реальні, ідеальні та дзеркальні уявлення особистості про себе; 2) емоційно-оцінний – самооцінка, самоставлення, самоповага; 3) поведінковий – самоконтроль. За змістом виокремлюється позитивна (адекватна самооцінка, позитивне самоставлення і т. ін.) і негативна (неадекватна самооцінка, негативне самоставлення і т. ін.) «Я-концепція». Основним чинником розвитку «Я-концепції» є стосунки особистості зі значущими іншими, психологічними механізмами – рефлексія та самоконтроль.

Проблема становлення «Я-концепції» особистості на різних вікових етапах є значущою складовою глобальної проблеми «Я-концепції». Молодший шкільний вік є значущим для становлення самосвідомості та «Я-концепції» (А.Д. Андрєєва,

Л.І. Божович, В.С. Мухіна, Т.М. Титаренко та ін.). Вченими вивчено такі аспекти проблеми становлення «Я-концепції» молодших школярів: самооцінку (А.Д. Андрєєва, Т.Ю. Андрущенко, Л.І. Божович, А.В. Захарова, Д.Б. Ельконін, З.С. Карпенко, О.М. Леонтьєв, Г.І. Ліпкіна, Т.І. Юфєрєва та ін.); самоставлення (В.С. Мухіна та ін.); самоконтроль (М.Й. Боришевський та ін.); усвідомлення дітьми власної поведінки (Р.В. Павелків); зв'язок образу «Я» з самооцінкою та ціннісними орієнтаціями другокласників (К.О. Островська); психологічні умови і чинники – зміна соціальної ситуації розвитку; оцінки з боку значущих інших; результати учбової діяльності та підхід вчителя у навчанні (Л.В. Благонадьожина, Л.І. Божович, М.Й. Боришевський, А. Валлон, І.В. Дубровіна, О.О. Жигайло, М.Г. Іванчук, І.С. Кон, І.Ю. Кулагіна, В.С. Мухіна, О.В. Скрипченко, Л.М. Співак, Т.М. Титаренко та ін.) і механізми її формування – самопізнання, саморефлексія та статева ідентифікація (А.А. Валантинас, Т.П. Гаврилова, І.М. Коган, В.С. Мухіна, Н.М. Пеньковська та ін.). Проведений теоретичний аналіз засвідчив відсутність у сучасній психологічній науці досліджень, присвячених виявленню гендерних особливостей становлення «Я-концепції» молодших школярів.

Визначені підходи стали провідними засадами для експериментального вивчення гендерних особливостей становлення «Я-концепції» учнів початкових класів. За С.Л. Риковим, основною метою гендерних досліджень є встановлення схожості чи відмінності у поведінковій діяльності представників чоловічої та жіночої статі. Тому нами було використано метод порівняльного аналізу «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Згідно з обраним підходом про розгляд «Я-концепції» як системи, в основу дослідження було покладено системний підхід. Констатувальний експеримент складався з двох етапів. На першому етапі експерименту виявлялися гендерні особливості становлення когнітивного, емоційно-оцінного і поведінкового компонентів «Я-концепції» дітей, основні психологічні механізми та чинники її розвитку. На другому етапі експерименту було виокремлено групи школярів з несформованими складовими та негативною «Я-концепцією». Основними параметрами у виборі методик стали: висока валідність і надійність, їх відповідність меті та завданням дослідження, віковим характеристикам молодших школярів. Оскільки частина уявлень про власне «Я» не усвідомлюється дітьми цього віку, то більшість використаних методик є проективними. Через низький рівень розвитку навичок письма з першокласниками майже всі методики проводилися усно, а результати записувалися експериментатором.

З метою встановлення достовірних та об'єктивних результатів щодо гендерної специфіки становлення «Я-концепції» до експериментальної вибірки увійшли однакова кількість хлопчиків і дівчаток як в цілому, так і зокрема у 1-4-х кл. У констатувальному експерименті взяли участь 296 школярів, віком від 6 до 10 років (148 хлопчиків і 148 дівчаток) – учнів 1-4-х кл. НВК № 4 та ЗОШ № 14 І-ІІІ ступенів м. Хмельницького. Характеризуючи контингент досліджуваних, зазначимо, що серед них: 72 учні 1-х кл. (36 хлопчиків і 36 дівчаток), 74 учні 2-х кл. (37 хлопчиків і 37 дівчаток), 74 учні 3-х кл. (37 хлопчиків і 37 дівчаток), 76 учнів 4-х кл. (38 хлопчиків і 38 дівчаток); вчителі початкових класів і батьки молодших школярів.

Результати проведення констатувального експерименту представлено у наступному розділі дисертаційного дослідження.

У другому розділі *«Експериментальне дослідження гендерних особливостей становлення «Я-концепції» учнів початкових класів»* розкрито результати експериментального вивчення гендерних особливостей становлення когнітивного, емоційно-оцінного і поведінкового компонентів «Я-концепції» учнів 1-4-х класів; описано виявлені чинники і психологічні механізми розвитку «Я-концепції» особистості молодшого шкільного віку.

Вивчення особливостей становлення когнітивного компонента «Я-концепції» хлопчиків і дівчаток за методом самоопису засвідчило, що дівчатка використали 1078 понять, а хлопчики – 801. Загалом, для самохарактеристики дівчатка використали від 1-го до 20-ти понять, хлопчики – від 1-го до 17-ти понять.

Одержані кількісні дані щодо використаних дітьми понять подано у табл. 1.

Таблиця 1

Гендерні особливості використання молодшими школярами різноманітних характеристик у модальностях «Я-образу» (дані у %)

Характеристики	Модальності					
	«Я-реальне»		«Я-ідеальне»		«Я-дзеркальне»	
	Хлопчики	Дівчатка	Хлопчики	Дівчатка	Хлопчики	Дівчатка
Фізичні	16,8	25,6	22,1	24,6	8,7	11,5
Соціальні	63	73,1	65,2	58,4	69,9	76,5
Емоційні	6,2	7,2	-	1,3	7,1	8,7
Інтелектуальні	2,9	5,2	10,2	18,2	6,1	11,5
Всього	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

З табл. 1 видно, що найбільшого значення усіма досліджуваними надано соціальним характеристикам, однак кількість характеристик у модальностях «Я-образу» дівчаток і хлопчиків є різною. А саме: в «Я-реальному» дівчаток соціальних понять на 10,1 % більше у порівнянні з хлопчиками, тоді як в «Я-ідеальному» дівчаток цих понять на 6,8 % менше, ніж у хлопчиків, а в «Я-дзеркальному» дівчаток – на 6,6 % більше у порівнянні з хлопчиками. Отже, на противагу хлопчикам, більше дівчаток звертають увагу на думки з боку значущих інших щодо власних соціальних характеристик і присвоюють собі такі думки, оскільки значна кількість понять, використаних ними у «Я-реальному» і «Я-дзеркальному», співпадають. У порівнянні з хлопчиками кількість фізичних характеристик у всіх модальностях «Я-образу» дівчаток є більшою: в «Я-реальному» – на 8,8 %, в «Я-ідеальному» – на 2,5 %, в «Я-дзеркальному» – на 2,8 %. В «Я-реальному» хлопчиків інтелектуальних понять на 2,3 % менше у порівнянні з дівчатками, в «Я-ідеальному» хлопчиків інтелектуальних характеристик на 8 % менше, ніж у дівчаток, а в «Я-дзеркальному» хлопчиків – на 5,4 % менше у порівнянні з дівчатками. Емоційних понять хлопчики використали менше, ніж дівчатка: в «Я-реальному» – 6,2 % таких понять у хлопчиків і 7,2% понять у дівчаток; в «Я-ідеальному» – жодного поняття у хлопчиків, 1,3 % понять у дівчаток; в «Я-дзеркальному» – 7,1 % понять у хлопчиків і 8,7% понять у дівчаток.

Для виявлення рівня когнітивної складності й диференційованості когнітивного компонента «Я-концепції» ми звернули увагу на ступінь прояву використаних досліджуваними характеристик і наявність негативних понять у самоописах. Так, майже третина хлопчиків (28,38 %) і дівчаток (32 %), вжили прислівники: «дуже», «не зовсім» й т. ін. Важливими є дані про те, що у самоописах майже шостої частини учнів (16,22 % хлопчиків і 14,19 % дівчаток) мали місце характеристики з негативним змістом. За психомалюнками «Неіснуюча тварина» з'ясовано, що негативні самохарактеристики цих школярів зумовлено їх комплексом меншовартості. Намальовані тварини розміщені зліва чи внизу на листі, що вказує на наявність негативно забарвлених і депресивних емоцій. Маленький розмір тварин і їх розміщення у нижній частині листа є свідченням невпевненості дітей у собі, пригніченості, відсутності інтересу до свого статусу в соціумі.

За методикою «Контрольний список прикметників» встановлено, що дівчатками було вжито 2842 характеристики, зокрема 1662 характеристики для опису «Я-реального» та 1180 характеристик для опису «Я-ідеального». Хлопчиками було використано 2474 поняття, з яких 1482 поняття належить до «Я-реального» та 992 поняття – до «Я-ідеального». Оскільки для вибору було запропоновано 40 понять, то загалом кількість характеристик, використаних хлопчиками і дівчатками збільшилася у порівнянні з даними самоопису. Зафіксовано, що в «Я-реальному» та в «Я-ідеальному» 217 характеристик у 20,27 % дівчаток і 240 характеристик у 21,6 % хлопчиків є однаковими, що вказує на несформованість їх «Я-ідеального».

Узагальнення результатів самоопису і методики «Контрольний список прикметників» сприяло виокремленню трьох рівнів сформованості когнітивної складності та диференційованості «Я-образу» досліджуваних. Так, найвищим, першим рівнем вирізняються майже сьома частина хлопчиків (13,51 %) і п'ята частина дівчаток (21,61 %) у 3-х кл. у порівнянні з більшою кількістю учнів 4-х кл., а саме: майже четвертою частиною хлопчиків (23,68 %) і третиною дівчаток (34,21 %).У 3-4-х кл. помічено, що кількість дівчаток з цим рівнем є дещо більшою у порівнянні з хлопчиками. Когнітивний компонент «Я-концепції» цих школярів вирізняється значною кількістю використаних понять та їх розумінням; наявністю незначної кількості негативних понять в описах власного «Я»; сформованістю модальностей «Я-реальне», «Я-ідеальне» й «Я-дзеркальне». З'ясовано, що цей рівень несформований в усіх учнів 1-х і 2-х кл. Другий рівень зафіксовано у більшої кількості учнів 3-4-х кл. і меншої – в 1-2-х кл. Зокрема цей рівень виявлено: у 1-х кл. – в майже третини хлопчиків (30,56 %) і більшої кількості дівчаток (41,67 %); у 2-х кл. – в половини хлопчиків (51,35 %) у порівнянні з більшою кількістю дівчаток (67,57 %); у 3-х кл. – по 72,98 % хлопчиків і дівчаток; у 4-х кл. – у двох третин хлопчиків (76,32 %) і меншої кількості дівчаток (65,79 %). Другий рівень характеризується когнітивною примітивністю і недиференційованістю уявлень школярів про власне «Я». Учні використали незначну кількість понять, усвідомлюючи лише деякі з них; в їх самоописах відсутні негативні характеристики. Несформованими є модальності «Я-ідеальне» та «Я-дзеркальне». Отримані дані є свідченням такої гендерно-динамічної тенденції: збільшення майже у три рази кількості школярів з другим рівнем загалом і більшою кількістю дівчаток з цим рівнем у порівнянні з хлопчиками зокрема. Значний інтерес становлять дані щодо

третього рівня, який вказує на неусвідомлення дитиною уявлень про себе. Такий рівень мають: серед хлопчиків – 69,44 % першо-, 48,65 % друго- і 13,51 % третьокласників, з-поміж дівчаток – 58,33 % першо-, 32,43 % друго- і 5,41 % третьокласниць. У 4-х класах не помічено жодного школяра з третім рівнем. Загалом, від 1-го до 4-го кл. зменшується кількість учнів з цим рівнем; у порівнянні з хлопчиками кількість дівчаток з третім рівнем є меншою. Отже, на противагу хлопчикам когнітивний компонент «Я-концепції» більшості дівчаток характеризується високим рівнем сформованості, складності та диференційованості, наявністю усіх модальностей і аспектів у його складі.

За результатами вивчення гендерних особливостей становлення емоційно-оцінного компонента «Я-концепції» молодших школярів встановлено, що адекватною самооцінкою вирізняється майже половина досліджуваних в усіх класах (1 кл. – по 41,67 % хлопчиків і дівчаток; 2 кл. – по 43,24 % хлопчиків і дівчаток; 3 кл. – 54,05 % хлопчиків і 40,54 % дівчаток; 4 кл. – 18,43 % хлопчиків і 52,63 % дівчаток), майже третина – адекватною самооцінкою з тенденцією до заниженої чи завищеної; решта – неадекватною. Зокрема з'ясовано, що дівчатка вище оцінюють власні учнівські якості на противагу особистісним, тоді як більшість хлопчиків вище оцінюють учнівські та особистісні якості. Виявлено, що високим рівнем тривожності характеризується майже третина хлопчиків в усіх класах: 36,11 % першо-, 32,43 % друго-, 43,24 % третьо- і 31,57 % четвертокласників. У порівнянні з хлопчиками дівчаток з цим рівнем тривожності помічено значно менше: у 1-х кл. – 8,3 %; у 2-х кл. – 5,41 %; у 3-х кл. – жодної. Лише в 4-х кл. кількість дівчаток з високим рівнем тривожності співпадає з кількістю хлопчиків (31,57 %). У порівнянні з хлопчиками підвищеним рівнем тривожності вирізняється більша кількість дівчаток в усіх класах: третина (33,33 %) у 1-х кл., дві п'ятих (40,54 %) у 2-х кл., майже третина (29,73 %) у 3-х кл. і майже дві третини (60,53 %) у 4-х кл. З-поміж хлопчиків виявлено майже п'яту частину з цим рівнем тривожності в усіх класах: 19,44 % у 1-х кл., по 21,62 % у 2-х і 3-х кл. і 26,32 % у 4-х кл. Загалом у 1-2-х кл. гендерних відмінностей у становленні емоційно-оцінного компонента «Я-концепції» помічено значно менше у порівнянні з 3-4-ми кл. Загалом самооцінка молодших школярів є нестійкою і ситуативною, самоповага – позитивною. Водночас більшість дівчаток, на противагу хлопчикам, вирізняються сформованістю адекватної самооцінки. У порівнянні з дівчатками більше хлопчиків має високий і менше – підвищений рівень особистісної тривожності.

У результаті дослідження поведінкового компонента «Я-концепції» молодших школярів з'ясовані такі гендерно-динамічні особливості. Позитивним ставленням до власних дій і поведінки характеризується вдвічі більша кількість третьо- та четвертокласників у порівнянні з учнями 1-2-х кл.; у 2-4 кл. кількість дівчаток з цим ставленням є більшою у порівнянні з хлопчиками (1 кл. – 16,67 % хлопчиків і 11,11 % дівчаток; 2 кл. – 27,03 % хлопчиків і 29,73 % дівчаток; 3 кл. – 62,16 % хлопчиків і 78,38 % дівчаток; 4 кл. – 15,79 % дівчаток). Незначні гендерні відмінності помічено у розвитку самоконтролю: високий його рівень мають у 1 кл. – 11,11 % хлопчиків і 16,67 % дівчаток; у 2 кл. – 13,51 % хлопчиків і 18,92 % дівчаток; у 3 кл. – 62,16 % хлопчиків і 67,57 % дівчаток; у 4 кл. – 68,42 % хлопчиків і 72,32 % дівчаток. Отже, у кожному класі кількість дівчаток з високим рівнем розвитку самоконтролю є

більшою у порівнянні з хлопчиками. Щодо вікових особливостей, то високим рівнем розвитку самоконтролю вирізняється більша кількість учнів 3-4-х кл. у порівнянні з 1-2-х кл. Виявлено вікову специфіку мотивів учнів: у 1-2-х кл. переважають прагматичні бажання, у 3-4-х кл. — прагнення покращити стосунки з ровесниками. Загалом, у порівнянні з хлопчиками, поведінковий компонент «Я-концепції» більшої кількості дівчаток вирізняється обґрунтованістю, обдуманістю та раціональністю у прийнятті рішень; високим рівнем усвідомлення власних можливостей, мотивів і прагнень; когнітивною складністю й диференційованістю ставлень до інших людей; позитивним ставленням до своїх дій, поведінки чи думок і високим рівнем розвитку самоконтролю.

Отже, результати проведеного констатувального експерименту засвідчили, що становлення «Я-концепції» молодших школярів характеризується такими гендерними та динамічними особливостями. Когнітивний і поведінковий компоненти «Я-концепції» дівчаток є схожими до відповідних компонентів хлопчиків, які на один-два роки старші від них. В учнів 1-2-х кл. вікові тенденції становлення «Я-концепції» є подібними, як і в школярів 3-4-х кл., однак вони відрізняються від тенденцій у 1-2-х кл. У 29,73 % хлопчиків та 20,27 % дівчаток виявлено негативну «Я-концепцію» особистості, проявами якої є: негативний зміст «Я-образу», неадекватна самооцінка, високий рівень тривожності й низький рівень самоконтролю. Експериментально встановлено, що ці особливості зумовлено дією таких психологічних чинників і механізмів як: емоційний конфлікт у сім'ї (в більшості хлопчиків на противагу дівчаткам); тип батьківського ставлення «неприйняття» – у 59,8 % батьків; середній (43,24 % дівчаток і 37,84 % хлопчиків) та низький (20,27 % дівчаток і 29,73 % хлопчиків) рівні розвитку рефлексії. З'ясовано, що на відміну від дівчаток у більшої кількості хлопчиків «Я-концепція» формується за допомогою найпростіших психологічних механізмів: приписування бажаних характеристик і привласнення думок значущих інших, які заважає розвитку в дітей адекватних уявлень про себе. Такі висновки призвели до необхідності обґрунтування психологічних і педагогічних умов, шляхів та засобів, спрямованих на формування «Я-концепції» в учнів 1-4-х кл. з врахуванням її гендерної специфіки.

У третьому розділі *«Психологічні основи формування «Я-концепції» в молодших школярів»* обґрунтовано і розкрито психологічні й педагогічні умови, зміст, шляхи, засоби організації та результати впровадження експериментальної програми з формування «Я-концепції» у дітей молодшого шкільного віку з врахуванням її гендерних особливостей.

Формування позитивної «Я-концепції» в молодших школярів вимагало дотримання вчителями у навчально-виховному процесі низки психологічних і педагогічних умов. Серед педагогічних провідними нами визначено такі: 1) створення у класі сприятливого психологічного клімату, атмосфери психологічної підтримки, доброзичливості та комфорту; 2) формування в дитини установки на взаємодію, доброзичливе ставлення до інших, передусім до однокласників; 3) змістовне оцінювання результатів учіння кожного школяра (обґрунтоване пояснення поставленої оцінки); 4) врахування при оцінюванні не особистісних якостей чи поведінки учня, а конкретного результату його учбової діяльності;

5) орієнтування школярів на їх індивідуальні досягнення; 6) ознайомлення учнів з єдиними принципами оцінювання й формування у них навичок взаємо- та самооцінювання; 7) створення позитивного емоційного фону за умови отримання школярем будь-якої оцінки; 8) формування в учнів уміння пишатися та радіти як власним успішним навчальним досягненням, так і успішним досягненням ровесників; 9) постійне здійснення контролю за якістю освіти – повідомлення батьків про успіхи їх дітей; 10) розвиток у дітей потреб і навичок самопізнання, самоконтролю (І.В. Дубровіна, І.Ю. Кулагіна, Р.В. Овчарова та ін.).

До психологічних умов формування в дитини позитивного «Я-образу», позитивного ставлення до себе як до учня та адекватної самооцінки, тобто складових позитивної «Я-концепції» особистості, ми віднесли такі: 1) ставлення батьків до власної дитини з любов'ю і турботою; 2) постійні прояви батьківської уваги до особистості власної дитини – її інтересів, смаків, переживань, спілкування з друзями й т. ін.; 3) поглиблення інтересу дитини до власного «Я»; 4) достатня вимогливість до дитини з боку батьків; 5) заохочення дитини до виконання навчальних і домашніх завдань, використання похвали з боку батьків; 6) застосування батьками методів контролю та дотримання дитиною дисципліни, розпорядку дня й т. ін. (І.Ю. Кулагіна, Н.М. Пеньковська, О.В. Скрипченко та ін.).

Теоретичним підґрунтям розробки програми з формування «Я-концепції» в молодших школярів також стали дослідження О.О. Жигайло, Р.В. Павелківа, Н.М. Пеньковської, Л.М. Співак, у яких доведено можливість позитивного впливу на її структурні компоненти засобами розвивальних і психокорекційних вправ. Новизна нашої програми полягає у тому, що вона організовувалася на основі диференційованого підходу з урахуванням гендерних особливостей становлення «Я-концепції» дітей. Так, спочатку розвивальна робота проводилася з групою школярів одного віку, а згодом аналогічна робота організовувалася по парах: спершу запропоноване вчителем завдання виконувалося дівчинкою, а потім – хлопчиком. Згідно з експериментально одержаними нами висновками про схожі вікові тенденції становлення «Я-концепції» в учнів 1-2-х та у школярів 3-4-х класів, до експериментальних груп увійшли лише першо- і третьокласники.

Проведення формувального експерименту передбачало реалізацію 2-х етапів: 1) початкового; 2) основного. Упродовж початкового етапу для ознайомлення вчителів експериментальних класів з умовами, змістом і специфікою впровадження програми з формування «Я-концепції» в молодших школярів, були організовані відповідні лекції та бесіди. Особлива увага вчителів зверталася на необхідність створення сприятливого психологічного клімату, встановлення партнерських і позитивних емоційних взаємин з учнями; розвиток комунікативних умінь у дітей; зниження тривожності; розвиток адекватної самооцінки, позитивного самоставлення, підвищення рівня самоповаги та формування самоконтролю в учнів. Учителів знайомили із застосуванням розвивальних і психокорекційних вправ, спрямованих на формування компонентів «Я-концепції» в дітей.

На початковому етапі також були проведені лекції та бесіди для батьків молодших школярів на теми: «Формування позитивної самоповаги в дитини», «Як створити сприятливий психологічний клімат для своєї дитини вдома», «Формування мотивації досягнення успіху в дитини» та т. ін. Після закінчення початкового етапу

одразу розпочинався основний етап формувального експерименту, чіткого розмежування між етапами не було. На основному етапі було застосовано систему розвивальних і психокорекційних вправ для формування складових когнітивного («Паровозик» (лише у 1-х класах), «Дзеркало», «Уяви», «Хочу бути» та ін.), емоційно-оцінного («Страшні казки», «Школа для тварин», «Чарівний мішечок», «Як себе оцінювати?» та ін.) і поведінкового («Хлопчик (дівчинка) – навпаки», «Чотири стихії», «Будь ласка», «Заборонене число» та ін.) компонентів «Я-концепції» дітей і на психокорекцію її негативних складових.

Програму з формування «Я-концепції» в молодших школярів було впроваджено у навчально-виховний процес НВК № 4 та ЗОШ № 14 І-ІІІ ступенів м. Хмельницького. У ній взяли участь 60 школярів експериментальної групи – 30 учнів 1-х кл. (15 хлопчиків і 15 дівчаток) і 30 школярів 3-х кл. (15 хлопчиків і 15 дівчаток) та 60 учнів контрольної групи – 30 учнів 1-х кл. (15 хлопчиків і 15 дівчаток) і 30 школярів 3-х кл. (15 хлопчиків і 15 дівчаток).

Результати впровадження експериментальної програми засвідчили суттєві кількісні та якісні зміни у всіх компонентах «Я-концепції» молодших школярів.

У табл. 2 подані узагальнені дані щодо гендерних особливостей когнітивного компонента учнів експериментальних класів.

Таблиця 2

Гендерні особливості використання школярами експериментальних класів різноманітних характеристик у модальностях «Я-образу» до і після формувального експерименту (дані у %), n=60

Характеристики	Модальності											
	«Я-реальне»				«Я-ідеальне»				«Я-дзеркальне»			
	Хлопчики		Дівчатка		Хлопчики		Дівчатка		Хлопчики		Дівчатка	
	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після	До	Після
Фізичні	20	26,7	20	26,7	20	26,7	20	26,7	20	26,7	13,3	20
Соціальні	60	40	66,8	33,3	66,7	46,6	53,3	33,3	66,8	46,7	66,7	46,7
Емоційні	13,3	20	6,6	20	-	6,7	6,7	13,3	6,6	13,3	6,7	13,3
Інтелектуальні	6,7	13,3	6,6	20	13,3	20	20	26,7	6,6	13,3	13,3	20
Всього	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**	**100**

З табл. 2 видно, що після проведення формувального експерименту в описі «Я-реального» було використано менше соціальних характеристик на 20 % хлопчиками і на 33,5 % дівчатками; більше фізичних – на 6,7 % хлопчиками і дівчатками; більше інтелектуальних – на 6,6 % хлопчиками і на 13,3 % дівчатками; більше емоційних – на 6,7 % хлопчиками і на 13,4 % дівчатками. У «Я-ідеальному» зменшилася кількість соціальних понять – на 20,1 % у хлопчиків і на 20 % у дівчаток з одночасним збільшенням фізичних, інтелектуальних і емоційних (на 6,7 % у хлопчиків і дівчаток). В «Я-дзеркальному» встановлено такі зміни: соціальних

характеристик майже на 20 % менше у хлопчиків і дівчаток; фізичних – на 6,7 % більше у хлопчиків і на 6,7 % менше у дівчаток; інтелектуальних та емоційних – на 6,7 % більше у хлопчиків і дівчаток. Описані дані перевищують відповідні дані до проведення експерименту і засвідчують зменшення відмінностей у модальностях когнітивного компонента «Я-концепції» хлопчиків і дівчаток.

Подальша перевірка ефективності впровадженого формувального експерименту потребувала аналізу результатів вивчення когнітивного компонента «Я-концепції» учнів контрольних класів до і після його проведення. Як до, так і після проведення формувального експерименту в описі «Я-реального» молодшими школярами було використано таку кількість понять: соціальних – 53,3 % хлопчиками і більшу кількість, 66,8 % дівчатками; фізичних – 26,7 % хлопчиками у порівнянні з меншою кількістю дівчаток (20 %); інтелектуальних – однаково хлопчиками і дівчатками, по 6,6 %; емоційних – 13,3 % хлопчиками у порівнянні з меншою кількістю дівчаток (6,6 %). Після проведення експерименту на 6,7% зменшилася кількість фізичних характеристик у хлопчиків і на 6,7% кількість соціальних понять у дівчаток з одночасним збільшенням на таку ж кількість соціальних характеристик у хлопчиків та емоційних понять у дівчаток. В «Я-ідеальному» змін не виявлено: соціальних понять – 60 % у хлопчиків і 53,3 % у дівчаток; фізичних – 26,7 % у хлопчиків і 20 % у дівчаток; інтелектуальних – 13,3 % у хлопчиків і 20 % у дівчаток; емоційних – у дівчаток 6,7 %. В описі «Я-дзеркального» змін також не відбулося і використано такі поняття: соціальні – 66,7 % хлопчиками і 60 % дівчатками; фізичні – однакову кількість хлопчиками і дівчатками (по 20 %); інтелектуальні – 6,6 % хлопчиками і дещо більше дівчатками (13,3 %); емоційні – по 6,6 % хлопчиками і дівчатками. Отже, у контрольних класах істотних змін у модальностях когнітивного компонента «Я-концепції» хлопчиків і дівчаток не зафіксовано.

Після впровадження формувального експерименту було помічено значущі зміни в емоційно-оцінному компоненті «Я-концепції» школярів експериментальних класів, які виявилися у збільшенні кількості учнів з адекватною самооцінкою (до 60 % дівчаток і 53,33 % хлопчиків) з одночасним зменшенням дітей з неадекватною самооцінкою. В контрольних класах змін у самооцінці хлопчиків та дівчаток не виявлено. Також в експериментальних класах зменшилася кількість школярів з підвищеним (у 1-х кл.: на 6,67 % хлопчиків і на 13,34 % дівчаток; у 3-х кл.: на 13,34 % хлопчиків та на 20 % дівчаток) і високим (у 1-х кл.: на 20 % хлопчиків і на 6,66 % дівчаток; у 3-х кл.: на 40 % хлопчиків та на 20 % дівчаток) рівнями тривожності. Статистична значущість цих змін підтвердилася за допомогою χ^2-критерію Пірсона: у 1-х кл.: для хлопчиків значення χ^2=29,46 значно більше від відповідного табличного значення χ^2=13,82 (число ступенів свободи 2, ймовірність допустимої помилки 0,001), для дівчаток значення χ^2=16,67 і перевищує табличне значення χ^2=13,82 (число ступенів свободи 2, ймовірність допустимої помилки 0,001); у 3-х кл.: для хлопчиків значення χ^2=50,02, що є більшим від табличного значення χ^2=13,82 (число ступенів свободи 2, ймовірність допустимої помилки 0,001), для дівчаток значення χ^2=18 перевищує табличне значення χ^2=13,82 (число ступенів свободи 2, ймовірність допустимої помилки 0,001). У контрольних класах змін щодо тривожності не зафіксовано. Загалом у експериментальних класах, на

противагу контрольним, помічено збільшення та незначні відмінності (на 6,67 %) кількості дівчаток з адекватною самооцінкою у порівнянні з хлопчиками; зменшення кількості дітей з високим і підвищеним рівнями тривожності.

При вивченні поведінкового компонента «Я-концепції» встановлено, що до впровадження експерименту високим рівнем самоконтролю вирізнялося: в експериментальних 1-х кл. – 20 % дівчаток і менша кількість хлопчиків (13,33 %), в контрольних 1-х кл. по 20 % хлопчиків і дівчаток; в експериментальних 3-х кл. – 60 % дівчаток у порівнянні з меншою кількістю хлопчиків (46,67 %), в контрольних 3-х кл. – 53,33 % дівчаток і 46,67 % хлопчиків. Після застосування розвивальної програми в експериментальних класах збільшилася кількість хлопчиків і дівчаток з високим рівнем розвитку самоконтролю (в 1-х кл. – 33,33 % дівчаток і 26,67 % хлопчиків; в 3-х кл. – 80 % дівчаток і 60 % хлопчиків), на противагу контрольним 1-м і 3-м кл., в яких кількість дітей з цим рівнем самоконтролю не змінилася. Однак, в експериментальних класах, незважаючи на загальне покращення результатів, кількість дівчаток з високим рівнем розвитку самоконтролю є більшою у порівнянні з хлопчиками.

Проведене нами опитування вчителів і батьків дітей експериментальних класів засвідчило підвищення рівня сформованості та позитивного змісту усіх компонентів «Я-концепції» в учнів експериментальних класів – більшої кількості дівчаток і дещо меншої кількості хлопчиків. Зокрема, описи власного «Я» дітей поповнилися різноманітними характеристиками та модальностями; самооцінка стала вирізнятися адекватністю, більшою стійкістю; знизився рівень тривожності, підвищився рівень самоконтролю не лише в учінні, а й в поведінці дітей. Результати проведеного дослідження сприяли розробці психологічних рекомендацій з формування «Я-концепції» в дітей молодшого шкільного віку для вчителів і батьків.

Підводячи підсумки проведеного дисертаційного дослідження, зазначимо, що поставлені завдання виконано, а припущення підтверджено. Узагальнення отриманих теоретичних і експериментальних результатів дозволило сформулювати загальні висновки і визначити перспективи подальших наукових пошуків.

ВИСНОВКИ

У дисертації наведено теоретичне узагальнення і нове вирішення проблеми становлення «Я-концепції» учнів початкових класів, що полягає у виявленні її гендерних особливостей; розробці, теоретичному обґрунтуванні та впровадженні у навчально-виховний процес початкової школи програми, спрямованої на формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку.

1. «Я-концепція» виступає досить стійкою системою різноманітних усвідомлюваних і неусвідомлюваних уявлень особистості про себе, які поєднуються з її емоційно-оцінним ставленням до цих уявлень і виявляються у поведінці.

До структури «Я-концепції» належать три компоненти: 1) когнітивний – реальні, ідеальні та дзеркальні уявлення особистості про себе; 2) емоційно-оцінний – самооцінка, самоставлення, самоповага; 3) поведінковий – самоконтроль. За характером змісту компонентів виокремлюється позитивна (адекватна самооцінка, позитивне самоставлення, самоповага і т. ін.) і негативна (неадекватна самооцінка, негативне самоставлення, самозневага і т. ін.) «Я-концепція». Провідними

психологічними механізмами розвитку «Я-концепції» особистості є рефлексія та самоконтроль, а чинником – взаємини із значущими іншими.

У молодшому шкільному віці триває становлення самосвідомості та «Я-концепції»: з'являються нові соціальні, емоційні, інтелектуальні та фізичні характеристики у змісті «Я-реального», «Я-ідеального», «Я-дзеркального» (когнітивний компонент «Я-концепції»), самооцінка (емоційно-оцінний компонент «Я-концепції»), самоконтроль (поведінковий компонент «Я-концепції») та рефлексивна позиція як новоутворення цього віку. Значущими чинниками розвитку «Я-концепції» молодших школярів є: нова соціальна ситуація розвитку дитини; характер стосунків та оцінки з боку значущих інших (передусім батьків і вчителів); психологічними механізмами – рефлексія та самоконтроль.

2. Становлення компонентів «Я-концепції» дітей молодшого шкільного віку характеризується певними гендерними та динамічними особливостями. Когнітивний і поведінковий компоненти «Я-концепції» дівчаток є схожими до відповідних компонентів хлопчиків, які на один-два роки старші від них. Особливості становлення «Я-концепції» учнів 1-х і 2-х класів є подібними, як і в школярів 3-4-х кл., однак вони відрізняються від тенденцій у 1-2-х класах.

Когнітивний компонент «Я-концепції» учнів 1-2-х класів вирізняється низьким рівнем сформованості когнітивної складності та диференційованості. Однак, у порівнянні з дівчатками, у більшої кількості хлопчиків сформовано не всі його модальності та характеристики. Когнітивний компонент «Я-концепції» школярів 3-4-х класів має високий рівень сформованості когнітивної складності та диференційованості. Водночас у порівнянні з хлопчиками когнітивний компонент «Я-концепції» більшості дівчаток характеризується високим рівнем сформованості, складності та диференційованості, наявністю усіх модальностей і аспектів у його складі. У 1-2-х класах значно менше гендерних відмінностей у становленні емоційно-оцінного компонента «Я-концепції» на противагу 3-4-м класам. Більшість дівчаток мають загальну адекватну самооцінку на противагу хлопчикам, які вирізняються загальною неадекватною самооцінкою. Зокрема хлопчики високо оцінюють власні учнівські та особистісні якості, дівчатка — лише учнівські характеристики. Самооцінка усіх молодших школярів загалом є нестійкою та ситуативною. У порівнянні з дівчатками, більшість хлопчиків вирізняються високим рівнем особистісної тривожності. У порівнянні з хлопчиками, поведінковий компонент «Я-концепції» значної кількості дівчаток характеризується обґрунтованістю, обдуманістю та раціональністю у прийнятті рішень; високим рівнем усвідомлення власних можливостей, мотивів і прагнень; когнітивною складністю і диференційованістю ставлень до інших людей; позитивним ставленням до своїх дій, поведінки чи думок і високим рівнем розвитку самоконтролю. Поведінкові реакції, особливості мотивів, прагнень і ставлень до інших людей у хлопчиків співпадають з такими мотивами, прагненнями та ставленнями дівчаток, які за віком на один-два роки молодші від них.

До динамічних особливостей становлення поведінкового компонента «Я-концепції» належать такі: кількість учнів з перерахованими вище позитивними характеристиками у 3-4-х класах значною мірою є більшою у порівнянні з відповідною кількістю школярів 1-2-х класів; у 3-4-х класах переважають

прагнення покращити взаємини з ровесниками та прагнення, які пов'язані з майбутнім, у 1-2-х класах – прагматичні бажання.

3. Більше хлопчиків і менше дівчаток молодшого шкільного віку вирізняються негативною «Я-концепцією», проявами якої виступають: неадекватна самооцінка, високий рівень тривожності та низький рівень розвитку самоконтролю.

Найпростіші психологічні механізми розвитку «Я-образу» учнів початкових класів – приписування бажаних характеристик і привласнення думок значущих інших про власне «Я» – перешкоджають становленню адекватних уявлень про себе більшості хлопчиків і дещо меншій кількості дівчаток. Основними психологічними чинниками та механізмами формування «Я-концепції» в молодших школярів є: взаємини із значущими іншими; рефлексія та самоконтроль.

4. Формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку передбачає здійснення розвивального впливу на її когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти. Виявлені гендерні особливості становлення «Я-концепції» молодших школярів потребують спеціальної організації цього впливу: спершу використовується групова форма роботи, згодом – у парах «дівчинка-хлопчик» (першою у парі яке-небудь завдання виконує дівчинка, другим – хлопчик). Така організація призводить до зменшення відмінностей у «Я-концепції» хлопчиків і дівчаток та сприяє подоланню її негативних проявів.

5. Провідними психологічними та педагогічними умовами формування «Я-концепції» особистості молодшого шкільного віку є: створення для дитини як у школі, так і вдома сприятливого психологічного клімату, атмосфери психологічної підтримки, доброзичливості та комфорту; змістовне та адекватне оцінювання вчителями індивідуальних досягнень і результатів учіння кожного школяра; розвиток мотивації досягнення успіху в дітей як вчителями, так і їх батьками; формування у дітей потреби й навичок самопізнання та самоконтролю.

Теоретичним підґрунтям програми з формування «Я-концепції» у дітей молодшого шкільного віку виступають принципи особистісно орієнтованого навчання та виховання з врахуванням гендерних особливостей на основі диференційованого підходу. Впровадження цієї програми передбачає використання активних засобів впливу на провідні психологічні чинники і механізми формування «Я-концепції» молодшого школяра.

6. Програма з формування «Я-концепції», сприяє актуалізації її основних чинників і механізмів, що призводить не лише до збільшення кількості соціальних, інтелектуальних, емоційних і фізичних характеристик у модальностях «Я-реальне», «Я-дзеркальне» та «Я-ідеальне» когнітивного компонента, до розвитку стійкої та адекватної самооцінки, зниження рівня тривожності та підвищення рівня самоконтролю у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку, а й до зменшення відмінностей між ними.

Проведене дисертаційне дослідження не вичерпує усіх аспектів проблеми гендерних особливостей становлення «Я-концепції» учнів початкових класів. На глибше вивчення заслуговують такі її перспективні напрями як: вплив стилю батьківського ставлення на становлення «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку, психологічні умови формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток цього віку та ін.

СПИСОК ОПУБЛІКОВАНИХ ПРАЦЬ ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Романова О.В. Гендерна характеристика становлення «Я-образу» учнів початкових класів / О.В. Романова // Науковий часопис НПУ імені М.П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки: Зб. наук. праць. — К.: НПУ імені М.П. Драгоманова, 2011. — Випуск 34 (58). — С. 128–135.

2. Романова О.В. Гендерні особливості становлення емоційно-оцінного компонента «Я-концепції» молодших школярів/ О.В. Романова// — Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. — Вип. 13. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2011. — С. 322–332.

3. Романова О.В. Результати впровадження гендерного підходу до формування «Я-концепції» в молодших школярів / О.В. Романова // Науковий вісник Чернівецького нац. ун-ту: Зб. наук. праць. Вип. 589. Педагогіка та психологія. – Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2011. – С. 158–166.

4. Романова О.В. Гендерний підхід до формування «Я-концепції» у молодших школярів / О.В. Романова// Проблеми сучасної психології: Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського нац-го ун-ту імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України / За ред. С.Д. Максименка, Л.А. Онуфрієвої. — Вип. 15. — Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. — С. 555–564.

5. Романова О.В. Проблема співвідношення між поняттями «Я-концепція» та «Я-образ» особистості у психології/ О.В. Романова, Л.М. Співак// Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції [«Формування парадигми самосвідомості у психологічній науці»], (Рівне, 25-26 листопада 2004 р.)/ М-во освіти і науки України, Рівненський держ. гуманітарний ун-т. — Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського держ. гуманітарного ун-ту. — Вип. 30. — Рівне: РДГУ, 2004.— С. 193-198.

6. Романова О.В. Гендерні особливості становлення поведінкового компонента «Я-концепції» учнів початкових класів / О.В. Романова // Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Молодь, освіта, наука, культура і національна самосвідомість в умовах європейської інтеграції»], (Київ, 12-13 травня 2011 р.) / М-во освіти і науки, молоді та спорту України, Асоціація навч. закладів України приватної форми власності, Нац. пед. ун-т імені М.П. Драгоманова, Європейський ун-т. — Зб. матеріалів XIV Всеукр. наук.-практ. конф. у 3-х т. / Редкол.: І.І. Тимошенко та ін. — К.: Вид-во Європ. ун-ту, 2011. — Т. 2. — С. 181-184.

7. Романова О.В. Теоретичні аспекти проблеми «Я-концепції» особистості / О.В. Романова // Матеріали звітної наукової конференції викладачів і аспірантів (Кам'янець-Подільський, 6-7 квітня 2005 р.) / Кам'янець-Подільський держ. ун-т. — Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — Вип.4. В 3-х т. — Кам'янець–Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2005. — Т. 1. — С. 224–225.

8. Романова О.В. Поняття «гендеру» в сучасній психологічній науці / О.В. Романова // Матеріали звітної наукової конференції викладачів і аспірантів (Кам'янець-Подільський, 18-19 квітня 2007 р.) / Кам'янець-Подільський держ. ун-т.

— Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. — Вип. 6. В 3-х т. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський держ. ун-т, редакційно-видавничий відділ, 2007. — Т. 3. — С. 99–100.

9. Романова О.В. Гендерні особливості соціалізації дітей молодшого шкільного віку/ О.В. Романова // Наукові праці Кам'янець-Подільського держ. ун-ту. Серія: психологічні науки. – Вип. 1. – Кам'янець-Подільський: Видавець Зволейко Д.Г. – 2007. – С. 159 – 162.

10. Романова О.В. Гендерні особливості становлення самооцінки в молодших школярів/ О.В. Романова// Матеріали звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів, присвяченої 90-річчю Кам'янець-Подільського нац. ун-ту (Кам'янець-Подільський, 12-13 березня 2008 р.)/ Кам'янець-Подільський нац. ун-т. — Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. — Вип. 7. В 5-ти т. — Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2008. — Т. 4. — С. 25–26.

11. Романова О.В. Психологічні механізми розвитку «Я-образу» молодших школярів/ О.В. Романова// Матеріали звітної наукової конференції викладачів, докторантів і аспірантів (Кам'янець-Подільський, 10-11 березня 2010 р.)/ Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка. – Наукові праці Кам'янець-Подільського нац. ун-ту імені Івана Огієнка. – Вип. 9. В 5-х т. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка, 2010. – Т.4. – С. 51.

АНОТАЦІЇ

Романова О.В. Гендерні особливості становлення «Я-концепції» молодших школярів. – Рукопис.

Дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук за спеціальністю 19.00.07 – педагогічна та вікова психологія. – Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова, Київ, 2012.

Дисертацію присвячено дослідженню проблеми гендерних особливостей становлення «Я-концепції» учнів початкових класів. Визначено теоретичні підходи до проблеми дослідження та виокремлено когнітивний, емоційно-оцінний і поведінковий компоненти «Я-концепції» молодших школярів.

Експериментально виявлено асинхронність становлення компонентів «Я-концепції» хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку. Встановлено, що компоненти «Я-концепції» дівчаток є схожими до відповідних компонентів хлопчиків, які на один-два роки старші від них. З'ясовано, що третина хлопчиків і п'ята частина дівчаток вирізняються негативною «Я-концепцією», проявами якої є: негативний зміст їх «Я-образу», неадекватна самооцінка, високий рівень тривожності й низький рівень розвитку самоконтролю. Основними чинниками становлення «Я-концепції» учнів 1-4-х класів є: стосунки із значущими іншими, а психологічними механізмами – рефлексія та самоконтроль.

Визначено психологічні й педагогічні умови актуалізації психологічних чинників і механізмів розвитку «Я-концепції»; апробовано та впроваджено у навчально-виховний процес програму з формування «Я-концепції» у хлопчиків і дівчаток молодшого шкільного віку на основі диференційованого підходу з врахуванням гендерних особливостей її становлення. Сформульовано психолого-

педагогічні рекомендації батькам і вчителям початкової школи з формування «Я-концепції» у молодших школярів.

Ключові слова: «Я-концепція», гендер, хлопчики, дівчатка, молодші школярі, когнітивний компонент, емоційно-оцінний компонент, поведінковий компонент, диференційований підхід.

Романова О.В. Гендерные особенности становления «Я-концепции» младших школьников. – Рукопись.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата психологических наук по специальности 19.00.07 – педагогическая и возрастная психология. – Национальный педагогический университет имени М.П. Драгоманова, Киев, 2012.

Диссертационное исследование посвящено проблеме гендерных особенностей становления «Я-концепции» учеников начальных классов. Проанализированы основные научные подходы к изучению феномена «Я-концепции». «Я-концепция» рассматривается как достаточно устойчивая система различных осознаваемых и неосознаваемых представлений личности о себе, которые соединены ее эмоционально-оценочным отношением к этим представлениям и проявляются в поведении. В структуре «Я-концепции» выделяется три компонента: 1) когнитивный – реальные, идеальные и зеркальные представления личности о себе; 2) эмоционально-оценочный – самооценка, самоотношение и др.; 3) поведенческий – самоконтроль. По характеру содержания компонентов различается положительная и отрицательная «Я-концепция».

В результате экспериментального исследования выявлена асинхронность становления структурных компонентов «Я-концепции» мальчиков и девочек младшего школьного возраста. Установлено, что компоненты «Я-концепции» девочек подобны соответствующим компонентам «Я-концепции» мальчиков, которые на один-два года старше них. Особенности становления «Я-концепции» учеников 1-2-х классов являются похожими, но отличаются от особенностей «Я-концепции» школьников 3-4-х классов. Когнитивный компонент учеников 1-2-х классов в целом характеризуется низким уровнем сформированности когнитивной сложности и дифференцированности. В 3-4-х классах когнитивный компонент у большинства девочек и меньшего количества мальчиков имеет достаточно высокий уровень сформированности когнитивной сложности и дифференцированности. Однако, по сравнению с девочками у большего количества мальчиков сформированы не все модальности и характеристики. У школьников 1-2-х классов установлено значительно меньше гендерных различий в становлении эмоционально-оценочного компонента «Я-концепции» в отличие от учащихся 3-4-х классов. Большинство девочек имеют общую адекватную самооценку в отличие от большей части мальчиков, которые отличаются общей неадекватной самооценкой. В частности мальчики высоко оценивают собственные ученические и личностные качества, девочки – только ученические характеристики. По сравнению с девочками большинство мальчиков отличаются высоким уровнем личностной тревожности. В отличие от мальчиков поведенческий компонент большинства девочек отличается обоснованностью, обдуманностью и рациональностью в принятии решений; высоким уровнем развития самоконтроля. Ведущими факторами развития «Я-

концепции» учеников 1-4-х классов являются: отношения ребенка со значимыми другими, психологическими механизмами – рефлексия и самоконтроль.

Обоснованы психологические и педагогические условия актуализации психологических факторов и механизмов развития «Я-концепции» учеников начальных классов (внедрение принципов личностно ориентированного обучения и воспитания в учебно-воспитательный процесс и др.). Разработана, апробирована и внедрена в учебно-воспитательный процесс программа, направленная на формирование «Я-концепции» у мальчиков и девочек младшего школьного возраста, которая основана на дифференцированном подходе и учитывает гендерные особенности ее становления. В частности формирование «Я-концепции» у мальчиков и девочек младшего школьного возраста предусматривает осуществление развивающего и психокоррекционного влияния на ее когнитивный, эмоционально-оценочный и поведенческий компоненты. Выявленные гендерные особенности становления «Я-концепции» младших школьников нуждаются в специальной организации этого влияния: сначала используется групповая форма работы, впоследствии – в парах «девочка-мальчик» (первой в паре какое-либо задание выполняет девочка, вторым – мальчик). Такая организация приводит к уменьшению отличий в «Я-концепции» мальчиков и девочек и способствует преодолению ее негативных проявлений.

После внедрения этой программы в экспериментальных классах зафиксированы следующие статистически значимые изменения: увеличение количества социальных, интеллектуальных, эмоциональных и физических характеристик в модальностях «Я-реальное», «Я-идеальное» и «Я-зеркальное» когнитивного компонента, развитие стойкой и адекватной самооценки, снижение уровня тревожности и повышение уровня самоконтроля у мальчиков и девочек младшего школьного возраста, а также уменьшение различий между ними. В контрольных классах таких изменений не выявлено.

В целом результаты формирующего эксперимента подтверждают высокую эффективность предложенной программы. Сформулированы психолого-педагогические рекомендации родителям и учителям начальной школы по формированию «Я-концепции» у младших школьников.

Ключевые слова: «Я-концепция», гендер, мальчики, девочки, младшие школьники, когнитивный компонент, эмоционально-оценочный компонент, поведенческий компонент, дифференцированный подход.

Romanova O.V. Gender characteristics of the formation of a self-concept among younger schoolchildren. – Manuscript.

The dissertation for receiving a scientific degree of the candidate of psychological sciences on a specialty 19.00.07 – pedagogical and age psychology. – National M. Dragomanov Pedagogical University, Kyiv, 2012.

The dissertation is devoted to problems of gender characteristics of the formation of a self-concept among primary school children. Theoretical approaches to the research are determined and cognitive, emotionally-evaluation components of a self-concept among younger schoolchildren are singled out.

It was experimentally revealed asynchrony of the formation of components of a self-concept among boys and girls of a primary school. It was found that the components of a self-concept among girls are similar to those among boys who are 1 or 2 years older. It was also found out that the third part of boys and the fifth part of girls of younger school age tend to have a negative self-concept, manifestations of which are: negative content of their self-image, inadequate self-esteem, high level of anxiety and low level of self-control development. The main factors which influence the formation of a self-concept among the 1st-4th grade pupils are: communication with important others and the psychological mechanisms are: reflectiveness and self-control.

Psychological and pedagogical conditions of an actualization of psychological factors and mechanisms of development of a self-concept are determined; the program of the formation of a self-concept among younger schoolboys and schoolgirls based on differentiated approach with considering gender features of its formation is aprobated and implemented in the educational process. Psychological and pedagogical recommendations for parents and teachers of a primary school about the formation of a self-concept among younger schoolchildren are formulated.

Key-words: self-concept, gender, boys, girls, younger schoolchildren, cognitive component, emotionally-evaluation component, behavioral component, differentiated approach.

НБ НПУ

100160642

Підписано до друку 28.08.2012 р.
Формат 60x84 1/16. Папір офсетний. Гарнітура Times New Roman.
Умовн. друк арк. 1,16. Тираж 100 прим. Зам. № 37
Віддруковано з оригіналів

Видавництво ПП Мельник А.А.
Свідоцтво про реєстрацію № 1942 від 15.09.2004
м. Хмельницький, вул. Чорновола, 37
Тел./факс: (0382) 74-69-49, 74-32-22